

Sognefogeder før 1750

Sognefogedernes stilling i Koldinghus amt

Af Johs. Lind

Den 11. november 1791 udstedtes i kong Christian d. VII's navn en forordning om »sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger«. Denne forordning har åbenbart af mange historikere været betragtet som så grundlæggende, at der kun i beskedent omfang har været tillagt den ældgamle sognefogedinstitution nogen væsentlig betydning for landets lokale administration før år 1791. – Denne artikel, der hovedsageligt bygger på kildemateriale fra Koldinghus amt, skal bidrage til, at der rettes op på dette forhold. Den skal dokumentere, at sognefogederne længe inden 1791 var et væsentligt led i den lokale administration; deres placering i det administrative system forsøges opridsset og afgrænset i forhold til andre »bondeembedsmænd« i den behandlede periode.

Koldinghus amt

Koldinghus amt bestod dengang af herrederne Nørvang, Tørrild, Jerlev, Slavs, Anst, Elbo, Holmans og Brusk.

Herrederne var vidt forskellige med hensyn til godsstruktur. Medens Nørvang og Tørrild herreder næsten udelukkende bestod af pro-

prietærgods (herregårde med underliggende fæstegods), havde krongodset overvægt i den østlige del af amtet. Det var en forskel, der yderligere blev forstærket i forbindelse med den godsarrondering, der skete omkring 1717, og som bidrog til, at både kronen og proprietærene fik deres godser samlet i større sammenhængende enheder.

Amtmandens beføjelser

For den tid, som vi her beskæftiger os med, var det grundlæggende amtmandsinstruksen af 1690, der fastlagde amtmandens ansvar og beføjelser; og her var endnu ejerforholdet af afgørende betydning. Bortset fra, at han skulle forsvare kronens interesser i enhver henseende og påse, at ingen tilvendte sig noget af kronens ejendom, så knyttedes hans nærmere beføjelser i udpræget grad sammen med det gods, der ejedes af det offentlige (eller som havde været det: afhændet eller pantsat krongods). Og det betyder bl.a., at administrationen af dette gods har sat sig ganske anderledes detaljerede spor i amtsarkiverne end proprietærgodsets administration, som godsejerne i vidt omfang selv tog sig af.¹

Johs. Lind, f. 1933, cand.theol., sognepræst ved Vor Frelser's Kirke, Esbjerg.

En særdeles stor del af det undersøgte materiale udgøres af Koldinghus amts kopibøger over udgået korrespondance 1705–58 (LAV. B6C 6–23). Når der derfor i nedenstående noter er gjort henvisning ved dato alene, gælder det denne række.

1. Et eksempel på amtmandens begrænsede indflydelse på proprietærgodset har man f.eks. i et par breve til Rentekammeret 1737: Amtmand Linstow skulle stille forslag om bevilling til krophold i amtet. Da Uldum var et vigtigt skiftested for rejsende, burde der være en kro der; og amtmanden foreslog den derværende sognefoged, Jens Steensgaard (½–1737). Dette var imidlertid proprietærgods, og en måned efter (¾–1737) måtte han skrive igen og oplyse, dels at den nævnte bonde var faldet i armod – og hans kone i druk, og dels at det nok var rigtigere, om et privilegium blev givet til selve proprietæren til videre foranstaltning.

Herredsfoged J. C. Due sendte den ¼ 1740 (LAV. B6C 139: Indkomne breve. Politi- og justitssager) amtmanden en liste over personer, som han gerne ville have godkendt som sognefogeder i Nørvang-Tørrild herreder. Det ses af hans brev, at han hidtil havde benyttet degnene i sognene, når noget skulle

Ryttergodset

Da en stor del af kronens gods blev anvendt som økonomisk grundlag for landets rytteri, indeholdt 1690-instruksen særskilt anvisning på amtmandens forpligtelser overfor denne del af krongodset: Han skulle »tillige med andre dertil committerede« deltage i de enkelte rytterdistrikters månedlige sessioner, der bliver holdt til ryttergodsets tarv.

For den koldinghusiske amtmands vedkommende kunne det beløbe sig til hele tre sessioner pr. måned (hvis instruksen ellers blev efterlevet nøje). Det 2. jydsk rytterregiment havde alt sit gods inden for amtets grænser; men derudover havde både det 1. (vestjydske) og det 3. (skanderborgske) regiment gods i amtet. Forholdene blev mere overskuelige efter nyordningen omkring 1717, hvorefter det vestjydske regiment blev nedlagt og der kun var de to øvrige tilbage i amtet. Det var de – set fra Koldinghus – mest afsides liggende herreder, Nørvang og Tørrild, der fortsat leverede gods til det skanderborgske regiment.²

Amtsforvalter og regimentsskriver

Under amtmandens tilsyn virkede amtsforvalter og regimentsskriver, den sidstnævnte med ryttergodset som sit område og førstnævnte med det gods, der ikke faldt ind under denne kategori.

Amtsforvalterens relationer ville altså først og fremmest være proprietærer og strøbønder

(selvejere eller bønder under proprietærer, der ikke ejede så store områder på en egn, at egen administration var mulig), og inddelingen af hans distrikt ville hovedsagelig være betinget af godsets fordeling på proprietærerne.

Men også på krongodset var der brug for en opdeling, ikke mindst af hensyn til en ligelig fordeling af de byrder, der blev lagt på bønderne. Her var sognet grundlag for den administrative inddeling.³

Fogderiet

Selve navnet »sognefoged« antyder, at hans myndighedsområde må være et sogn. Imidlertid har adskillige sogne været inddelt i flere fogderier, alt efter hvor omfattende sognene var. Derimod kendes der på krongodset ingen eksempler på, at et fogderi strakte sig ind i flere sogne.

Et slående vidnesbyrd om, hvor vigtigt sognet har været som administrativ enhed på krongodset, finder man deri, at Kongsted sogn (Elbo herred), der ellers blev nedlagt i kirkelig henseende 1661, fordi svenskerne havde nedbrudt kirken, gennem hele det 18. århundrede eksisterede videre i amtmandens korrespondance og endnu nævntes som sogn i 1792, da amtmanden overfor Danske Kancelli skulle gøre indstilling om sognefogedernes antal i henhold til den nye forordning.⁴

Kongsted sogn var imidlertid næsten rent krongods (godt 76 tdr. htk. mod ca. 3 tdr. htk.

forkyndes; men en hel serie af nye forordninger, der skulle kundgøres, blev anledningen til denne ansøgning. J. C. Due døde samme år og nåede næppe at få sit ønske opfyldt. Herom vidner en henvendelse fra amtmand til amtsforvalter nogle år senere (Kopibog ¹⁸/₃ og ²⁷/₃ 1748): Han ville gerne have en fortegnelse over sognefogederne på proprietær- og strøgodsset samt oplysning om, hvem der beskikkede dem. I det omfang, der har været sognefogeder på proprietærgodset, har de altså ikke haft nogen direkte relation til amtmanden.

En omfattende behandling af proprietæradministration foreligger i Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. København 1983.

2. En kortfattet oversigt over ryttergodsernes indretning og funktion foreligger i Arkivregistraturer 3, Ryttergodserne. Landsarkivet for Nørrejylland. 1971.

3. På grundlag af det anvendte kildemateriale er det vanskeligt at vurdere, om sognet har spillet en tilsvarende rolle på proprietærgodset. Men det må sige sig selv, at en sådan funktion har været svær at opretholde, hvis et sogn var fordelt på 2–3 proprietærgodser med hver sin administration.

4. LAV. B6C 174: Kommissionsforretning ang. sognefogeders bestemmelse 1792.

propriærtærgods,⁵ og det bidrog sikkert til at bevare dets integritet. Denne tendens kunne nemlig modarbejdes af en af tidens andre realiteter: den tidligere omtalte proprietæradministration, der i mange henseender var parallel med amtmandens administration over kronens gods.

Dette har for det første bevirket, at der er meget lidt at finde om proprietærtærgodsets eventuelle sognefogeder i amtmandens arkiv. Han har ikke haft direkte relation til dem som til rytterdistriktets.

Men det medførte for det andet også, at der i selve rytterdistriktet kunne være lommer, der ikke var med i det almindelige fogedsystem. At en bonde var selvejer, fritog ham ikke for sognefogedens myndighed, men hvis han var fæstebonde på en godsejers strøgods, stod han i visse henseender uden for det system, som amtmanden havde direkte relation til gennem sine egne sognefogeder.

Det kunne undertiden vanskeliggøre forretningsgangen. Og man har næppe løst problemerne ens til alle tider. Sognefoged Jørgen Bang i Stovstrup fik på forespørgsel besked om, at han kunne indkvartere soldater på proprietærejede gårde lige såvel som på kronens.⁶ Men problemet viste sig igen f.eks. i vinteren 1749, da der skulle sendes et større parti agerhøns til den kongelige husholdning.⁷ Da det drejede sig om agerhøns, der skulle leveres fra selve distriktet og ikke transporteres igennem det fra andre amter, så skulle bønderne på de samlede proprietærtærgodser være frie for at gøre ægt. Men de lommer af proprietærtærgods, der fandtes i selve distriktet, skulle derimod bære byrden på lige fod med kronens bønder (Nebbegårds bønder blev nævnt specielt). Amtmanden havde allerede gennem regimentskriveren sendt transportordre ud til ryttergodsets bønder, og nu henvendte han sig så også til amtsforvalteren, for at han kunne sende den fornødne ordre til de proprietærtærsognefogeder, der måtte være

på dette strøgods; men da det ikke var alle proprietærtærbønderne, der havde sognefoged (enhederne kunne vel være for små), foreslog amtmanden, at disse bønder kunne få besked om at lyde rytterdistriktets sognefogeder i dette tilfælde.

Der er fundet endnu et par eksempler på, at disse lommer af proprietærtærgods kunne være underlagt sognefogedernes administration: Nogle bønder i Lille Anst havde nægtet at skaffe skoleholderen brændsel, da det var deres tur. Det skulle sognefogeden nu udpante dem for, og han skulle erindre dem om den lydighed, de skyldte deres foresatte øvrighed. For denne gangs skyld ville amtmand Linstow bære over med dem »for deres høje herskabs skyld«, men hvis de atter viste sig genstridige, ville denne sag blive betragtet som en skærpene omstændighed.⁸

Ligeledes fra Anst sogn er en sag fra 1740. En dreng fra Grue var druknet på gods, der tilhørte von Scholten på herregården Estrup. Dennes forvalter sendte anmodning om ligsyn til rytterdistriktets birkedommer Hans Pank, der sendte sognets sognefoged ud med den opgave at foretaget ligsynet og sende rapporten til Estrup.⁹

Som der kan findes eksempler på, at godsgrænser overskrides inden for sognet eller fogderiet, kan der også findes tilfælde, hvor sognefogeder var i funktion uden for deres eget fogderi. Men det ville i almindelighed være i tilfælde, hvor de mere optrådte som betroede mænd i almindelighed end egentlig som sognefogeder (se afsnittet om sognefogedernes opgaver), eller det kunne omvendt komme på tale i forbindelse med mistillid til den sognefoged, der egentlig skulle have haft opgaven.

Et eksempel på dette har vi fra Gauerlund sogn, hvor et par gamle aftægtsfolk i 1708 flere gange havde klaget over, at de ikke fik udbetalt deres aftægt af gårdens nye beboere, så de var nødt til at gå rundt og tigge. Ryttersessionens resolution i sagen var ikke blevet

5. Kort af 1722 over rytterdistriktet i »Koldinghus Lens Regnskab 1610–11«, registerbind p. 68–69.

6. LAV. GRyt 9.13; Memorialer m.v. til ryttersessionen, brev af 19/1–1743 fra sognefoged Jørgen Nielsen Bang. Ryttersessionens resolution er påført brevet 21/1 s.a.

7. 22/1–1749

8. 13/2–1734.

9. LAV. B6C 64: Indk. breve fra regimentskriver m.fl. 1/6–1740.

efterlevet, og det gav amtmænd Woyda tildels sognefoged Jørgen Krag skylden for. Derfor gav han nu Morten Dahl, der var sognefoged for et andet fogderi i sognet, ordre til at foretage udpantning med tvende tiltagne mænd.¹⁰ Jørgen Krag gik alligevel med sin kollega, da det gjaldt. Opgaven havde ikke været særlig behagelig. De to sognefogeder fandt sig nødsaget til at indberette, hvorledes det unge gårdmandspar havde reageret på deres besøg; konen havde bl.a. slået de gamle med en bismervægt, og sidenhen var hun rendt efter dem med en glød i en ildtang. Jørgen Krags forsagthed har nok været forståelig og den kollegiale bistand velkommen.

Det er især »trekantsområdet«, Kolding-Fredericia-Vejle, der bidrager med materiale om sognefogeder. Her lå ryttergodset som en næsten samlet enhed. Fra det rene proprietærgods giver kilderne i amtsarkivet, som tidligere nævnt, næsten ingen oplysning om sognefogeder. Men derudover var der nogle blandede distrikter, hvor der f.eks. kunne være gods fordelt på mange ejere og/eller gods, som kronen tidligere havde ejet og endnu ikke helt havde sluppet forbindelsen til. Dette gælder typisk for Slavs herred, hvor så de fogderier, som lå under amtmandens direkte myndighed, måtte få en særlig karakter.

Dette ser man f.eks. i et brev, hvor amtmand von Jessen på forespørgsel fra Peder Andersen i Fitting, Vorbasse sogn, bekræftede, at han stadig var »sognefoged over Vorbasse sogns strøgods«.¹¹ Da en del krongods i

Vorbasse sogn blev solgt (størstedelen til herregården Estrup i året 1721), var Peder Andersen næppe blandt dem, der kom under Estrup. Derimod var hans efterfølger i embedet, Anders Pedersen, fæster under Estrup, men det har ikke forhindret ham i at være med blandt amtmandens sognefogeder.¹² Skønt proprietæret måtte dette gods henregnes til strøgods.

Udnævnelse og afskedigelse

På det gods, som blev administreret uden proprietærene som mellemed, var det amtmanden, der udpegede sognefogederne. Det var en ordning, der for Koldinghus amts vedkommende blev bragt til en midlertidig afslutning i 1740, hvor det lykkes regimentskriveren at få en kgl. resolution på, at på Koldinghus rytterdistrikt skulle sognefogederne udpeges af regimentskriveren lige så vel som på andre rytterdistrikter.¹³ Hvornår amtmandens udnævnelseskompetance blev indført, fortæller sig derimod i fortiden, lige så vel som selve sognefogedinstitutionens alder ikke kan fastsættes.¹⁴ For Koldinghus amts vedkommende er der ikke meget at hente i amtsarkivalierne før 1700 alene af den grund, at de er ganske sparsomme.

Et af de ældste vidnesbyrd om amtets sognefogeder foreligger i et sæt udkast til sognefogedinstrukser for hhv. det vestjydske og det koldingske ryttergods, der var tillagt Brock-

10. $\frac{1}{2}$ -1708.

11. $\frac{3}{4}$ -1729.

12. $\frac{5}{8}$ -1748.

13. Se bilag 10.

14. Merete Dahlerup: Delefoged og sognefoged. Festskrift til Troels Dahlerup. Aarhus, 1985. – Forf. mener at kunne fastslå, at der omkring det 17. århundredes begyndelse ikke forekom sognefogeder i Jylland. Dette synes ikke at være i samsvar med den kendsgerning, at der forekommer to sognefogeder i »Koldinghus Lens Regnskab 1610-11«. Når der kun er nævnt disse to, kan det være, fordi de andre ikke har været »regnskabsrelevante«. Imidlertid er der ingen sikkerhed for, at selve ordet »sognefoged« har haft samme betydningsindhold som senere i århundredet.

På den anden side forsøgte godsejer B. Holt til Trøjborg (under Riberhus amt) i et brev af $\frac{20}{1}$ -1792 (Danske Kancelli, F.42.1085) at føre sognefogedinstitutionen tilbage til den ældgamle sandemandsordning, som er omtalt i Jydske Lov. Men hans argumentation, der har haft til hensigt at bevare udnævnelsesretten hos godset, blev plukket i stykker af den stedlige herredsfoged i en vedlagt betænkning.

dorffs og Uttervigs regimenter, formentlig fra 1699.¹⁵

Et væsentligt tema i disse instrukser var amtmandens stilling som bøndernes værn og øvrighed. Værnefunktionen kunne blive aktuel i forbindelse med overgreb, ikke blot fra andre bønders, men også fra militærpersoners side, ikke mindst hvad angik udskrivning af pligtkørsel. Myndighedskravet fandt i den brockdorffske instruks det konkrete udtryk for sognefogedernes eget vedkommende, at de blev mindet om, at der var »tillagt« amtmanden myndighed til både at ansætte og afskedige dem.

Fra samme tid foreligger et par afskedsansøgninger, der da også er rettet netop til amtmanden. I 1699 bad Christen Iversen, Store Anst, om at blive fritaget for tjenesten efter at have varetaget den i 38 år.¹⁶ Hvis han fik sit ønske opfyldt på grund af den alderdom og svaghed, han påberåbte sig, så gik det ikke sådan for den unge Peder Andersen fra Hesselballe, Øster Starup sogn, der året efter også forsøgte at blive fritaget fra hvervet.¹⁷ Han slap ikke, men var at finde blandt sognefogederne endnu i 1737.

Det skete et par gange i løbet af den periode, der her er under behandling, at amtmanden fik nys om, at der i et sogn optrådte en sognefoged, som ikke havde hans autorisation. Så kunne det blive nødvendigt at hævde monopollet på udnævnelser. Således i 1706, hvor en Mattias Pedersen i Grene sogn udgav sig for sognefoged. Det medførte en skarp reaktion fra amtmand Woyda, der forbød sognets beboere at adlyde ham og derimod henviste dem til at adlyde Niels Nielsen, som var anordnet og havde haft tjenesten i

mange år. – Efter brevet er imidlertid i protokollen tilføjet disse linjer: »Samme dato er bemeldte Niels Nielsen udi Plovslund anordnet ved skriftlig seddel til sognefoged udi Grene sogn over Hans Kgl. Maj.ts forbeholdne gods og en del strø-proprietærgods«. ¹⁸ Det tyder på, at Niels Nielsen hidtil havde fungeret alene på amtmandens stiltiende eller mundtlige accept og først nu fik skriftlig bestalling på embedet.

En udtrykkelig henvisning til amtmandens eneret foreligger nogle år senere i et svar på en henvendelse fra Anders Asboe i Bække sogn.¹⁹ Her i amtet kan sognefogeder hverken ansættes eller afskediges uden amtmandens viden og samtykke. Sognefogedens embede var åbenbart blevet draget i tvivl, formentlig i forbindelse med ændrede ejerforhold (jvf. tidligere om Peder Andersen i Fitting), men amtmanden ønskede ingen forandring.

Alligevel kunne det tilsyneladende forekomme, at en selvbestaltet foged fik lov til at husere. Der kom i 1731 en klage til ryttersessionen fra bønderne i Taulov sogn.²⁰ De var utilfredse med begge deres sognefogeder, som fordelte ægterne uretfærdigt. Den ene af dem blev betegnet som »vores selvgjorte sognefoged, Jens Poulsen af Nebel«; han holdt både Hans Jensens enke og sig selv fri for ægt. At Jens Poulsen faktisk har udøvet sognefogedfunktion uden amtmandens udnævnelse, er næppe at nægte. Men forklaringen ligger hos enken: Andre kilder viser, at hendes afdøde mand var sognefoged.²¹ Han havde i kraft af sin stilling frihed for ægt og visse andre byrder (se herom senere). Efter hans død er der ikke umiddelbart blevet udnævnet en ny i stillingen, idet den enke, der førte en gård

15. Se bilag 1–3. Ditlev Brockdorf var chef for det vestjydske regiment fra 1692 til regimentets opløsning. Adam Markus Uttervig var det koldingske regiments chef i perioden 1696–1701. Inden for denne snævrere periode må udkastene være blevet til. Skal de desuden ses i forbindelse med en amtmands tiltræden, bliver året 1699 den nærmeste mulighed. Da tiltrådte amtmand Ludvig Ernst v. Woyda.

16. LAV. B6C 137: Indkomne breve. Politi- og justitssager, 1/6 1699 afskedsansøgning fra Christen Iversen i St. Anst.

17. Se bilag 8.

18. 1/2 1706.

19. Se bilag 5.

20. LAV.GRyt 9.13: Memorialer til ryttersessionen, brev af 1/10 1731.

21. Findes bl.a. i RA. Rtk. 2215.220: Kommissionen af 1/2 1707 til at undersøge amtmand Woydas klage ang. regimentskriver Jens Duckes omgang med ryttergodset. Hans Jensen er med i listen over sognefogeder, der har kvitteret for stævningen.

videre, udmærket også kunne videreføre sognefogedembedet. Hun havde haft hjælp til arbejdet, og det eneste dunkle punkt er egentlig, om denne medhjælper havde ret til at holde sig selv fri.

Kvalifikationer

Et generelt indtryk af, hvad der måtte kræves af en sognefoged, får man i Peder Andersens afskedsansøgning: Der skulle være et både økonomisk og personligt overskud at trække på, for at man kunne klare stillingen. Han havde nogle gange tidligere søgt om at blive fri for hvervet og gjorde det nu igen, fordi arbejdet gik ud over hans gårds drift og han var bange for at komme til agters med både det ene og det andet. Til støtte for sin ansøgning anførte han, at der var dem i sognet, som var både ældre og klogere end han selv. Amtmanden har imidlertid ikke fundet ham for ung, og hans beskedne vurdering af egen klogskab måtte i nogen grad miste sin vægt derved, at han (tilsyneladende) selv havde skrevet sit brev.

Intellektuelle krav

Peder Andersen kunne uden tvivl skrive. Det har imidlertid ikke alle hans kolleger kunnet. Fra begyndelsen af århundredet er der kun undtagelsesvist bevaret originale skriftlige henvendelser fra sognefogederne; men et indblik får man fra en sag fra 1707.²² Det er en kommissionsundersøgelse af forskellige anklager mod regimentskriver Jens Ducke, hvor man indledningsvis har afskrevet den stævning, der har været rundt hos rytterdistriktets sognefogeder, med disses kvitteringer påskrevet. Bortset fra et fogderi, hvor sognefogeden var død og kvitteringen derfor givet af en indkvarteret officer, er underskriften i 12 af 34

kvitteringer formuleret med personens initialer omgivet af for- og efternavn, således som det bør være, når underskriften er givet med ført hånd. De øvrige 22 underskrifter synes således at være egenhændige.

En af dem, der underskrev med sine initialer, var Peder Iversen i Håstrup, Smidstrup sogn. Han fik sin afsked i 1711 netop under henvisning til de manglende læse- og skrivefærdigheder, som bevirkede, at han »udi disse tider, da meget falder at forrette«, (det var under den store nordiske krig), måtte være mindre egnet til at leve op til kravene.²³

De øvrige analfabeter blandt sognefogederne blev dog ikke afsat ved denne lejlighed. Det har unægtelig været en fordel, at man kunne læse, når kommunikationen fra amtet bestod i skriftlige ordrer, der skulle læses, udføres og dernæst returneres med påskrift om, hvad der var sket i sagen; men der var jo mulighed for at drage nytte af degn eller præst, når papirerne skulle ekspederes.²⁴

Pålidelighed

Men skrivefærdighed er ikke ene om at sætte det intellektuelle niveau. En bonde kunne selvfølgelig være ganske velegnet i administrative opgaver, selv om han ikke havde haft lejlighed til at erhverve sig boglig kundskab. Derimod var det nødvendigt, at amtmanden kunne stole på ham, og at han iøvrigt nød respekt hos sine sognefæller. Drukkenskab og anden forsømmelighed kunne således være helt konkrete afskedigelsesgrunde.²⁵

Men netop pålideligheden måtte altid forblive en vanskelig sag. For disse sognefogeder, deres dygtighed og samfundssind ufortalt, var trods alt bønder blandt andre bønder og med interessefællesskab med disse. Det kunne ofte medføre, at det gik temmelig træt med at få amtmandens mere ubehagelige ordrer gennemført, så det blev nødvendigt med

22. Se ovenfor.

23. ¹/₂ 1711.

24. John Kvist: »Skovtyverier ...«, Fra Ribe Amt 1960–63, p. 436f. Her omtales en dramatisk begivenhed, der havde sit udspring i, at Hjarups sognefoged Jep Snogdal havde indfundet sig hos degnen for at få noget skrevet.

25. ¹/₈ 1705, Mads Hvids afskedigelse.

en skarp befaling under trussel om embedsfortabelse, hvis ordren ikke blev fulgt.²⁶

Selve det, at en sådan trussel havde vægt og ikke blev brugt som anledning til at slippe af med tjenesten, indicerer, at stillingen var eftertragtet nok trods ringe belønning af materiel karakter.

Arvelighed

I adskillige tilfælde gik sognefogedhvervet i arv fra far til søn. For så vidt som bestillingen derved forblev ved samme gård, kunne der være en praktisk interesse deri, idet man så kunne holde sig til de hidtidige beregninger af fordelingen af ægt og andre byrder. Derudover var det naturligvis nødvendigt, at arvtageren havde de fornødne evner. Men det har netop sønnen på sognefogedgården ofte haft. Han har kunnet dygtiggøre sig ved at hjælpe sin far i denne såvel som i hans øvrige beskæftigelser.²⁷

Opgaver

De to tidligste, kendte instrukser fra Koldinghus er de foran omtalte koncepter til bekendtgørelse for sognefogederne i hhv. Brockdorffs og Uttervigs distrikter (bilag 2–3).

Det bør bemærkes, at de begge henvendte sig til sognefogeder, der allerede var der i forvejen. Altså har de ikke haft til opgave at konstituere sognefogedfunktionen. De har heller ikke karakter af systematiske stillingsbeskrivelser, som om det nu skulle fastlægges, hvad en sognefogeds arbejde gik ud på. Snarere har de karakter af en serie ordrer, der

blev udstedt i en bestemt anledning; og med den vægt, der er lagt på amtmandens funktion som bøndernes myndighed og værn i almindelighed og sognefogedernes overordnede i særdeleshed, må det være nærliggende at antage, at anledningen har været en ny amtmands tiltræden.²⁹

Instruksens ordrer går i første omgang ud på, at sognemændene skal gøres bekendt med forskellige pligter og rettigheder i forhold til amtmanden; som en speciel sognefogedopgave nævnes fordelingen af ægt, den pligt-kørsel, der var en del af fæstevæsenets hoveri. Men som teksten lyder, må de allerede i forvejen have haft denne opgave, og det nye i den forbindelse er så blot, at det understreges, hvem der har lov til at rekvirere sådan kørsel: aldrig de militære myndigheder, men kun de civile, amtmand, regimentskriver og evt. jagtbetjente.

I tidsskriftet Bol og By²⁹ er offentliggjort den tidligste kendte sognefogedudnævnelse fra Koldinghus amt. Det var udnævnelsen 1705 af Morten Dahl i Andkær by, Gauerslund sogn. I et vist omfang har samme formular været brugt ved flere udnævnelser; næppe helt slavisk, men dog i den grad, at man som standardindhold kan vente at finde dels en kortfattet stillingsbeskrivelse og dels en (altid meget upræcis) omtale af den løn, som sognefogeden skal have. I bilag 6 er gengivet en instruks fra 1724 for Christen Joensen i Mejsling, Jerlev sogn. Opgaverne kan indeledes således:

- 1: Han skal generelt efterkomme de ordrer, han modtager fra amtmand og regimentskriver.
- 2: Han skal fordele ægterne på bønderne i sognet (fogderiet).

26. ^{1/11} 1734: Sognepræsten for Lejrskov og Jordrup menigheder havde klaget over, at kirkevejen nu var så farlig, at han frygtede for at miste både arme og ben, foruden heste og vogn. Under henvisning til lovens pag. 293–294 og vejforordningen af ^{2/3} 1718 befalede amtmand Linstow sognefoged Hans Pedersen i Jordrup under sognefogderiets fortabelse at få sognemændene til at reparere vejen inden vinter. Hvis ikke de gjorde det, ville andre blive sat til arbejdet, men de modvillige ville i så fald foruden anden straf blive pantet for udgiften.

27. ^{3/10} 1734: Da Carl Jensen af Seest giftede sig med en datter af Taulov Nebel sognefoged, overtog han straks ikke blot dennes fæstegård, men også hans sognefogedstilling. Det sidste var muligt, fordi hans egen far var sognefoged, og han havde hjulpet ham nogle år i hans alderdom.

28. Se kommentar til bilag 2.

29. Johs. Lind: Herskab, sognefoged og bonde. Bol og By 1987:2.

- 3: Han skal tilholde dem at betale deres skatter og afgifter og overholde deres øvrige forpligtelser.
- 4: Indberette de forsømmelige.
- 5: Indberette strafbare handlinger.

1: Amtmandens ordrer

En egentlig politimyndighed, som man vil forstå dette ord i vore dage, fornemmes næppe. Men en gennemgang af amtets korrespondance godtgør, at sådanne opgaver i høj grad hørte med: udpantninger, arrest og indbringning af personer, bl.a. løsgængere, ligsyn i tilfælde af voldsom eller pludselig død og evt. efterforskning i den forbindelse. Normalt synes amtmanden at have rekvireret sidstnævnte opgave, ligsynene, hos herredsfogederne. Disse skulle så foranstalte synet ved to eller fire tiltagne mænd; men ofte blev disse opgaver løst gennem sognefogederne, der kunne være beordret dertil af amtmanden direkte eller af herreds/birkefogeden.³⁰

Der kunne også være brug for at syne bygninger, der var genopført efter brand, atter med tiltagne mænd.

Tiltagne mænd skulle også med, hvis sognefogeden fik ordre til razzia. Meget ofte var det brændevinsredskaber, man var ude efter,³¹ men det kunne også f.eks. være træ, der var meldt stjålet.³²

Mere fredelige ærinder kunne sognefogeden komme ud i, hvis han skulle ud at undersøge grundlaget for en af de mangfoldige klager, der indgik enten til ryttersessionen eller til amtmanden, eller hvis han blot skulle kundgøre ordrer eller anordninger, der angik bondestanden.³³ Sådanne kundgørelser ville i almindelighed udgå til dem som cirkulærer i ordets egentlige forstand: breve, der cirkulerede fra den ene til den anden sognefoged og

til sidst endte hos amtmanden igen med hver sognefogeds påskrift om, hvornår han havde modtaget, kundgjort og videresendt brevet. Kundgørelserne ville blive oplæst enten ved kirkestævne i forbindelse med søndagsgudstjenesterne eller ved gadestævnerne, evt. begge steder.

Sognefogeden var i det hele taget amtmandens repræsentant på stedet, og omfanget af de ordrer, han kunne blive sat til at eksekvere, var stort set lige så omfattende som amtmandens egne pligter, hvad landbefolkningen angik. Ordre kunne være udstedt af amtmanden selv eller af hans nærmeste medarbejdere, amtsforvalter, regimentskriver eller herredsfoged.

2: Fordeling af ægt og andet hoveri

Fordelingen af ægt var gennem hele det 18. århundrede en væsentlig post i sognefogedernes arbejde i samme grad, som denne form for hoveri var en betydelig byrde for landvæsenet. Mens man ved andre arbejdsydelser vel så nogenlunde havde overblik over, hvad man skulle yde, så var ægtforpligtelsen ganske afhængig af det aktuelle behov. Der kunne være tale om at transportere soldater eller deres udrustning gennem distriktet, eller det kunne være kongen med følge og fadebur, der gav anledning til store opbud af heste og vogne. Men det kunne også være mindre dramatiske pligtrejser såsom transport af øvrighedsperson eller forsendelse af tjenstlig post.

Ægtordningen gav anledning til uendelige diskussioner på ethvert plan. Øverst i systemet var der på den ene side amtmanden og på den anden side de private godsejere (proprietærene), der gjorde deres bedste for at beskytte egne bønder mest muligt. På sogneplan ville bymændene være opmærksomme

30. LAV. B6C 137–139 indeholder adskillige sådanne indberetninger; det er ikke altid nævnt, om synsmændene har været under ledelse af en sognefoged.

31. ²⁹/₈ 1737 mobiliserede amtmanden hele seks sognefogeder til en stor husundersøgelse efter brændevin og brændevinsredskaber i Taulov sogn, fordi der var indløbet klage over, at der i så lille en by på et par dage kunne sælges ni kander brændevin.

32. ¹³/₁ 1748. Alle sognefogeder i Anst herred skulle undersøge, om der var foregået ulovlig skovhugst, og evt. konfiskere brændet.

33. ³/₄ 1705, cirkulære om forestående ulvejagt.

på, om deres byrde var uretfærdigt stor i forhold til andre sognes. Og inden for det enkelte sogn ville de naturligt nok holde øje med, om den ene slap billigere end den anden. Derfor skulle regimentssskriveren føre nøje bog over, hvordan han havde fordelt ægterne på hvert sogns eller hvert fogderis hartkorn.³⁴ Og tilsvarende skulle sognefogederne i hvert fogderi sørge for en retfærdig fordeling blandt bymændene. Rekvisitionen til ægt kom som tidligere nævnt fra amtmand eller regimentssskriver (amtsforvalter), men det var sognefogeden selv, der udpegede den, der skulle køre. Det har krævet et omhyggeligt regnskab med gårdenes forskellige hartkorn som beregningsgrundlag og har naturligvis ofte givet anledning til utilfredshed.³⁵ Imidlertid måtte en rekvireret transport ikke kunne gå i stå på grund af lokal uenighed; derfor måtte sognefogeden i et sådant tilfælde få en anden til at køre mod betaling, og den bonde, der havde nægtet at køre, ville så bagefter blive præsenteret for regningen, hvilket næppe blev billigere for ham. I denne situation befandt sognefogeden sig altså i en magtposition overfor sine bymænd, hvilket meget naturligt fik det udslag i de fleste instrukser, at de indeholdt en advarsel om ikke at tænke på egen fordel eller andres skade ved ægternes fordeling.

Indkvartering

En anden typisk varierende byrde, som hvilede på landbefolkningen, var indkvarteringen af soldater, når en hær var på gennemsæjse. Også her var det sognefogeden, der fo-

restod fordelingen, og ligesom ved ægtfordelingen skulle hans afgørelse respekteres.

Herom vidner den sag, som sognefoged Jørgen Nielsen Bang i Stovstrup indgav i 1743 til ryttersessionen. I forbindelse med en »durchmarch« skulle han efter regimentssskriverens ordre indkvartere nogle soldater. Til Kobbegård (under proprietærgods) havde han sendt 12 ryttere, hvoraf bonden sendte ham de seks tilbage. Nu ville han gerne have en forholdsordre for fremtidige tilfældes skyld. Sessionen svarer, at den nævnte gård skulle bære byrden lige med andre, og at de soldater, som lod sig afvise fra den gård, de var blevet henvist til af sognefogeden, ikke kunne vente at få anvist indkvartering andetsteds.³⁶

Ulvejagt

En af de arbejdsbyrder, som bønderne skyldte samsundet, var ulvejagten. Den blev gennemført i vintertiden, når jorden var bundet af frosten og derfor fremkommelig, og bønderne ikke var for travlt optaget af andre nødvendige gøremål. Men de skulle være rede til at møde med meget kort varsel. Begge de rekvisitioner, som nævnes nedenfor, blev skrevet til amtmanden om søndagen, hvor jagten skulle starte om tirsdagen ved dagens begyndelse! Når ordren skulle gå fra amtmand til regimentssskriver og derfra videre til sognefogederne, kunne der ikke blive megen tid tilbage til bøndernes egen forberedelse. De skulle stille med klapper og skraller; og det skulle være gode, jagtbare folk, ikke kvindfolk

34. LAV. GRyt 9.52: Ægtbog 1713–18. Iflg. amtmand Woydas indledende instruks skulle regimentssskriveren her føre alle de ægter, som rytterbønderne foretog, med oplysning om, hvem der havde rekvireret, beordret og udført ægterne. Han skulle således lade »ægterne rigtig omgå over alt godset, mand efter mand, sogn og by efter andet, så den ene bonde eller sogn ej mere end den anden med noget utilbørligt, være sig enten ægter eller andet arbejde, imod forordningen vorder bebyrdet« så at klager fremover kunne undgås. – Ved store kørsler, som også proprietærbønderne deltog i, skulle han foretage tilrettelæggelsen sammen med amtsforvalteren.

35. ²⁷/₁₀ 1705, klage fra Gauerlund mænd. Sognefogederne skulle sørge for lige byrde. Hvis nogen nægtede at køre, skulle andre sættes til det; men de modvillige skulle indberettes med henblik på udpantning og straf.

Egentlige ægtbøger, hvor sognefogederne skulle holde regnskab med ægterne i fogderiet, kendes allerede fra 1711, hvor det er noteret, at amtmanden har påskrevet et par gennemtrukne bøger (²/₂ 1711 for Anst sogn og nogle dage senere for Lejrskov sogn).

36. Se note 6.

eller små drenge, der mere ville være til gene end til gavn for jagten. Og så skulle de iøvrigt være udrustet med proviant til at være borte fra hjemmet 2–3 dage.

Det var sognefogederne, der skulle mønstre klapperne. Og det blev en arbejdsbyrde, der voksede med tiden. I 1723 havde jægermesteren bedt om, at sognefogederne udarbejdede mandtaller som kontrolgrundlag for mønstringen; men det ønskede amtmanden nu ikke at føje ham i. Han hævdede, at der ikke var to af distriktets sognefogeder, der overhovedet ville være i stand til at udfylde disse skemaer; og desuden kunne en sådan liste kun være af værdi for een jagt, idet flytninger og andre omskiftelser snart ville gøre den uaktuel. Han ville gerne holde sig til den gamle metode, hvorefter hver sognefoged og hver jagtbetjent havde ansvar for sit mandskab og nok skulle anmelde loyalt, om nogen var udeblevet.³⁷

Formentlig fik amtmanden sin vilje denne gang; men det har åbenbart ikke holdt længe. Fra hans efterfølgers tid er bevaret et par breve fra samme jægermester, hvor denne i sin rekvisition af jagten som en ganske selvfølkelig ting nævner, at sognefogederne skal medbringe mandtaller, når de stiller med deres mandskab.³⁸

Avlshoveri

Det almindelige hoveri, som var fæstebøndernes pligt i forhold til en hovedgård, omtales ikke meget i amtets korrespondance. Men der er enkelte vidnesbyrd om, at også dette var under sognefogedernes tilsyn.

Da amtmand von Linstow i efteråret 1737 temmelig brat forlod amtmandstillingen for at overtage posten som hofmester for prinsesse Charlotte Amalie, nåede han ikke at få gennemført en plan om at dele Harte sogn i to

fogderier på grund af arbejdets omfang. Da regimentsskriveren var interesseret i at få ordningen gennemført, henvendte han sig til den konstituerede amtmand, der naturligvis havde brug for en begrundelse for ønsket. Her beskrev han kort sognefogedernes opgave som den at udføre tilsigelser i sognet og holde tilbørlig opsigst med hoveriets forretning.³⁹

Sådan »tilbørlig opsigst« er nævnt f.eks. i en indberetning til ryttersessionen i 1733. Den var fra sognefogeden Jakob Bertramsen fra Lejrskov sogn. Han havde haft til opgave at føre tilsyn med høhøsten på Fovslet og havde da måttet irttesætte en karl, der ikke gjorde arbejdet ordentligt. Det havde fået karlen til at fare frem imod ham med trussel om at slå hjernen ud af hovedet på ham. – Denne opsætsighed indbragte iøvrigt karlen både spansk kappe og træhest, to timer af hver om dagen i fire dage, der ellers stod på vand og brød, »på det at han og ligesindede kunne vorde bragt under den frygt og lydighed, de er dem skyldige, som over dem udi arbejdet har at tilse forsvarligen vorder gjort.«⁴⁰

3–5: Opsyn

De øvrige punkter i Christen Joensens instruks kan sammenfattes i ordet opsyn. Sognefogeden fik klart tillagt en ledende stilling i sognet som den, der i bred almindelighed skulle formane og tilskynde de øvrige bønder til at gøre det, som de var pligtige at gøre, både som samfundsborgere og som bønder. Hvis de så alligevel ikke gjorde det, skulle han indberette dem, så de nødvendige foranstaltninger kunne træffes (f.eks. afskedigelse af uduelige fæstere). Lovbrud skulle altid indberettes, så de kunne medføre den fastsatte straf.

En lignende myndighed var tillagt sognefogeden med hensyn til skatterne. Han skulle

37. ²²/₁ 1723, brev til jægermester Bielcke.

38. LAV. B6C 162: Indk. breve. Adskilligt. Breve af ¹/₂ 1735 og ¹/₂ 1735 fra jægermester Bielcke med rekvisition af klapper til ulve- og rævejagt.

39. LAV. B6C 139: Indk. breve. Politi- og justitssager. Brev af ¹⁶/₁₁ 1737 til den kst. amtmand Sr. Munthe fra regimentsskriverens fuldmægtig.

40. LAV. B6C 138: Indkomne breve. Politi- og justitssager, ekstrakt af rytterbøndernes memorialer til sessionen ¹/₂ 1733. (Dette ekstrakt burde nok have ligget i ryttergodsarkivet).

tilskynde de øvrige bønder til at betale i tide, og hvis de ikke gjorde det, skulle han foretage indberetning. Dernæst ville øvrigheden træffe beslutning om enten udpantning eller måske henstand. Lige så lidt som sognefogeden i de øvrige sager, der henhørte under den almindelige opsynsvirksomhed til fremme af god orden, selv skulle tage initiativ til tvangsforanstaltninger, skulle han gøre det i skattesager. Han skulle blot anmelde restancerne og så ellers afvente myndighedernes afgørelse.⁴¹

Hvordan sognefogederne har løst opgaven med i almindelighed at holde de øvrige bønder til at gøre deres normale pligt, kan ikke eftervises. Den gode dagligdag, hvor alt gik harmonisk til, har naturnødvendigt ikke kunnet sætte spor i arkiverne. Det var først, når noget gik galt, at amtmand og andre øvrigheder blev indblandet.

Typiske klagesager, hvor sognefogederne enten ikke har haft evne eller vilje til at gennemføre gældende regler, er klager fra skoleholdere, der ikke kunne få børnene til at komme i skole eller få bønderne til at levere de arbejdsydelser, de ifølge anordningerne skyldte, eller fra præster, der efterhånden havde fået for vanskeligt ved at færdes ad kirkevejene.⁴² I sådanne tilfælde kunne amtmandens ordrer undertiden være temmelig skarpe med trussel om, at den pågældende sognefoged kunne miste sit embede, hvis han nu ikke gjorde noget ved det. Det var jo ting, der burde kunne fungere uden speciel ordre fra amtmanden.

Særlige opgaver

Undertiden ser man sognefogeder ude i særlige opgaver, der næppe kan have været betragtet som egentlige sognefogedhverv, men som har været pålagt dem blot i kraft af, at de var mænd, amtmanden havde tillid til.

En af de dygtigste sognefogeder i århundredets første halvdel var Jens Andersen fra Viuf sogn. Han blev undertiden brugt som sætteskriver eller som sættefoged.⁴³ Det har vel været i egenskab af det sidste, at han i januar 1736 var i Asbo, Bække sogn for at undersøge et overfald, som sognets egen foged allerede havde givet indberetning om.⁴⁴ Ved en anden lejlighed var han i Bramdrup sammen med Hans Buhl af Eltang for at syne ildstederne; dette burde den lokale sognefoged nok selv kunne have gjort, men den indgivne rapport⁴⁵ viser, at han selv var en af de forsømmelige.

En ægteskabssag i Erritsø måtte han også tage sig af. Herfra havde en ulykkelig enke-mand klaget sin nød, fordi han ikke kunne blive gift igen. Han havde haft planer om at ægte naboens datter; men da det forlød, at hun havde ligget i med karlen, havde han måttet frafalde denne hensigt. Pigens fader havde fået præsten til at blokere hans trolovelse og ægteskab med nogensomhelst anden; så nu stod han altså og kunne slet ikke blive gift med nogen! Det var en sag, som myndighederne betroede Jens Andersen at ordne. Hvordan han skulle gøre det, blev ikke nævnt; blot at han skulle bringe det til »god

41. ¹/₃ 1712: Sognefoged Stefan Jørgensen var kommet ind på at foretage udpantning hos dem, der ikke havde leveret deres skattekor, og desuden beregne sig et udpantningsgebyr. Det klagede Gårslev sognemænd over, og amtmanden indskærpede, at han ligesom andre sognefogeder kun skulle tilholde bønderne til at betale skatterne m.v.. Hvis en mindelig advarsel så ikke hjalp, kunne der efter ansøgning foretages udpantning (eksekution).

42. Se note 26.

43. ¹/₂ 1734.

44. LAV. B6C 139: Indk. breve. Politi- og justitssager, ²/₁ 1736 indberetning fra Jens Andersen, Viuf, om syn på en mand i Asbo, som var blevet slået af Hans Ulf. Jens Andersens indberetning gjaldt de sår, som den overfaldne havde fået, mens en indberetning af ¹/₃ fra den lokale sognefoged Tor Jensen mere gik på årsagen til klammeriet og skyldspørgsmålet: »Hans Ulf nægtede ikke, at han jo havde givet Skøllermand en ørefigen med hans hånd« Det har været en kraftig ørefigen, for Jens Andersen konstaterede to åbne huller i mandens pande samt et, der nu var ved at lukke sig.

45. LAV. B6C 148: Brandvæsen på landet, ²/₉ 1737 indberetning fra Hans Buhl af Eltang og Jens Andersen af Viuf om syn på ildsteder i Bramdrup: »Hos sognefoged Stephen Bertelsen forefandt vi en meget ringe og i siderne gennemrevnet bageovn, hvorved var oprejst en skorsten ungefær halvanden alen over bjælken, derover var igen ovenfor i mønningen af huset gjort et hul, hvor røg og gnister skulle udfare ...«.

rigtighed« for den giftetrængende enke-mand.⁴⁶

Enkeltvis eller i grupper kunne sognefogeder blive sendt ud i andre mæglingsopgaver, typisk hvor alle bønderne i en by var kommet i indbyrdes strid om skel- og markproblemer.⁴⁷

Mens vedligeholdelsen af det helt lokale vejnet påhvilede det enkelte sogns beboere og gerne skulle kunne foregå uden indgriben ovenfra, forholdt det sig anderledes med landevejene. Her var der brug for den overordnede amtsslige administration. I det omfang byrderne blev fordelt på sognenes beboere, ville fogederne komme til at indtage deres sædvanlige plads i systemet som dem, der skulle holde tilsyn og fordele. Men undertiden kunne der være brug for en mand, der kunne have en vis ledelse af arbejdet over en noget længere strækning. Det skulle være en mand af det fornødne format, ikke nødvendigvis en af sognefogederne, men selvfølgelig blev de også fundet blandt disse. I udnævnelsen af Jørgen Nielsen Bang i Stovstrup, Ullerup sogn blev en sådan særlig opgave nævnt udtrykkeligt.⁴⁸

Andre bondeembeder

Den magtfordeling, som en senere tid forsøgte at realisere gennem det formaliserede demokrati, hvor hyppig stemmeafgivning blev det afgørende redskab, er naturligvis enevoldstiden fremmed. Men en reel fordeling af indflydelse og ansvar har der alligevel været i kraft af selve det administrative system, hvor væsentlige beføjelser blev henlagt til betroede bønder, hvis funktion var betinget af, at de ikke blot havde øvrighedens, men også deres sognefællers respekt. Den kolde, anonyme magtudøvelse blev først taget i anvendelse, når alle andre muligheder var udtømte; det

var den militære eksekution, hvor en afdeling bevæbnede soldater indfandt sig og blev på stedet, indtil øvrighedens krav blev adlydt. Men i det daglige var magten repræsenteret af en fra sognet, en som man havde mulighed for at få i tale f.eks. ved grandestævnerne. Sognefogederne var tilmed ikke de eneste »embedsmænd« i lokalforvaltningen; det kan derfor være gavnligt ganske kort af afgrænse deres stilling i forhold til de øvrige.

Oldermænd

Oldermænd, videfoged og grandefoged er betegnelser for samme funktion. Når der ses bort fra de mere selskabelige pligter, en oldermænd havde, kan der synes at være en vis overlapning med sognefogedernes opgaver; men det er ikke grundlag for identifikation af de to forskellige hverv. Det er snarere udtryk for det generelle forhold i tiden, at forskellige embeder kunne overlappe hinanden med hensyn til ansvarsområde.

Mens oldermændene er en funktion af landsbyernes »selvstyre«, er sognefogederne en funktion af centralmagten. Oldermændene virkede på skift i bylaget; sognefogederne var udnævnt ovenfra og blev siddende i embedet, så længe øvrigheden ønskede det, normalt til de døde eller måtte gå af på grund af alder.

Lægds mænd

Der er grund til at tro, at dette ord optræder i to betydninger med forskellig indhold.

Lægds mænd kan være en funktion af det militære udskrivningsvæsen, især som det udviklede sig siden 1701 med forordningerne om udskrivning af landsoldater og dragoner. Disse forordninger bestemte, at hver 20 tdr. hartkorn skulle udgøre et lægd, som skulle

46. LAV. GRyt 9.13: brev af $\frac{30}{3}$ 1745 fra Peder Mikkelsen Burlev til sessionen.

47. $\frac{17}{2}$ 1737: Fire sognefogeder skulle sammen med hr. Muhle af Hviltsbjerggård syne markstrid i Pjedsted. Pjedsteds egen sognefoged var part i sagen. Striden stod mellem præsten og tre bønder på den ene side og de øvrige bymænd på den anden. Sognefoged Rasmus Pedersen skulle stille til synet med samtlige bymænd medbringende dokumentation for, »hvad ret de har til de satte skel og ris, og hvad der har bemyndiget dem til at høste andres hø og især nu på en sabbat og imod mit forbud og befaling.«

48. Se bilag nr. 7.

stille en soldat eller dragon. Hvert lægd skulle have sin lægdsmand. Stillingen skulle gå på omgang.

En typisk sognefogedopgave som fordelingen af ægt burde være lægds mændene uvedkommende, og der er heller ingen tegn på, at de har beskæftiget sig med sådant i det område, hvor sognefogedordningen er bedst bevidnet, rytterdistriktet.

Omvendt synes sognefogederne ikke at have befattet sig med udskrivningen af soldater (dragoner), undtagen derved at de kunne komme til at viderebringe forskellige ordrer til lægds mændene.⁴⁹

I nogle sessionsplakater fra tiden kort efter århundredets midte forekommer der en klar skelnen: Lægds mændene skulle præsentere det unge mandskab. Sognefogederne skulle syne ildstederne, formane de forsømmelige, og – hvis formaning ikke hjalp – indberette dem og evt. indbringe dem til afstraffelse.⁵⁰

Men ordet lægdsmand kunne også bruges i en betydning, der ikke var bundet til udskrivningsvæsenet. I Skanderborg amt blev de mænd, der havde sognefogedfunktion, kaldt lægds mænd.⁵¹ Og der er spor af samme betegnelse visse steder i Koldinghus amt. Da amtmand Jessen i 1729 måtte forsøge at gennemtvinge en skadeserstatning i Lindved (Sindbjerg sogn, Nørvang herred) ved hjælp af udpantning, måtte han i sin resolution bruge denne uklare formulering, at den skulle ske ved »sognefogeden eller lægdsmanden i sognet«.⁵² De lægds mænd, der var en funk-

tion af udskrivningsvæsenet, havde ikke et sogn, men et lægd som virkeområde; men her regnedes der åbenbart med sognet. Tilsvarende finder man undertiden lægds mænd parallelt med sognefogeder i henvendelser udefra, således fra kirkeinspektør Morville, der efter adskillige bryderier med at få bønderne til at køre for ham opnåede en godkendelse af, at han selv kunne rekvirere kørsel, hvilket måtte meddeles til »lægds mænd og sognefogeder«.⁵³

Bondefogeder og rodemænd

Ordet bondefoged bruges almindeligvis om en bonde, der virker som godsejerens eller hans ridefogeds højre hånd, parallelt med sognefogeden på det gods, amtmanden havde direkte beføjelser over.

Da der på Engelsholm gods skulle foretages en regulering af hoveriet i 1730, blev der udfærdiget en »repartition« over fæstebøndernes hoveripligter. I denne liste forekom tre »rodemænd«, der skulle have god og tilbørlig opsigt med deres rode og til gengæld var frie for hoveri.⁵⁴ Her har godset altså været inddelt i »roder«, og det fremgår ikke, i hvilket omfang sognegrænser har været fulgt. En nyere liste fra 1791 nævner to personer i samme funktion. Den ene var iøvrigt en kvinde, enke efter afdød rodemand. Den anden genfindes i amtmandens liste over sognefogeder i 1792.⁵⁵

Sognefogeder og bondefogeder var dem,

-
49. LAV. B6C 71: Brev af $\frac{1}{11}$ 1748 fra regimentsskriver Nikolaj Hansen om et lægd, der havde fået pålæg om at betale til dets soldat under en kur, som denne skulle gennemgå. Regimentsskriveren havde henvendt sig til sognefoged Markus Hansen i Bredstrup, der havde henvendt sig til lægdsmand Peder Mortensen, sammesteds, som havde forelagt sagen for sine lægdsbrødre. Disse havde så svaret lægdsmanden, at de ikke ville betale en skilling, før end de havde set kongens egen befaling! Hvilket lægdsmanden meddelte sognefogeden, der dernæst kunne tilsende regimentsskriveren brev om sagen.
50. LAV. GRyt 9.6: Sessionsplakater 1751–55.
51. Jvf. min artikel i Bol og By, se note 29.
52. $\frac{1}{12}$ 1729.
53. LAV. GRyt 9.13 Brev af $\frac{1}{11}$ 1721 fra rentekammeret til amtmanden om, at kirkeinspektør Morville skulle have fri befordring.
54. LAV. G 394.19: Engelsholm, hoverisager. Repartition af $\frac{1}{4}$ 1730. De tre rodemænd er Jørgen Hansen i Balle, Peder Rasmussen i Lihme og Peder Mogensen i Rostrup.
55. Sammesteds. Fæstere og hoveri i henhold til plakaten af $\frac{2}{6}$ 1791. Rodemandens enke i Rauning er Sidsel Madsdatter, der er fri for pligtarbejde og ægter, bortset fra, at hun skal køre med husbondens beskikkede, når påbydes. Rodemanden i Store Lihme er Niels Laursen, der har samme frihed som enken. – Sognefogedlisten i kommissionsforretningen af $\frac{2}{2}$ 1792 ang. sognefogeders bestemmelse (LAV. B6C 174) nævner som sognefoged i Nørup sogn Niels Lauridsen.

der i første omgang havde pligt til at gennemføre de højere myndigheders ordrer. Men naturligvis skulle ordrer kunne effektueres overalt. Derfor kunne en amtmand finde anledning til en formulering som den, der blev brugt i en fuldmagt til nogle skovridere i 1752, da de skulle gennemføre en razzia på stjålet træ overalt i amtet.⁵⁶ Fuldmagten var adresseret til »samtlige sognefogeder i amtet«, men der blev taget højde for de tilfælde, hvor en by ikke havde nogen »bondeembedsmand«: »I de byer, hvor ingen sognefoged er, skal vidfogeden eller oldermanden, og hvor denne heller ikke findes, den ældste gårdmand« være skovrideren behjælpelig med at foretage razziaen.

Løn

En rytterbonde kunne være enten fæster af krongods eller selvejer. Det almindelige selveje gav ikke al den frihed, som man med vor egen tid in mente sikkert ville forestille sig. Selvejerbonden skulle naturligvis ikke betale indfæstning, når han overtog sin gård; men til gengæld skulle han svare »husbondhold«, og også i andre henseender kunne hans byrder meget ligne dem, der lå på fæstebonden. Der er da også i tiden en tendens til at skelne mellem »selvejer« og »egentlig selvejer«.

Visse af de byrder, der lå på bønderne, kan henregnes til den betaling, man måtte yde for at have gården i fæste. Det kunne være penge, naturalier eller arbejde (hoveri). Men også staten som sådan havde sine krav at stille; og hvad enten man var fæster eller selvejer, måtte man svare sin skyldighed; hertil hørte foruden visse skatter og afgifter selve rytterholdet, men også visse naturalie- og arbejdsydelser, som samfundet havde brug for; f.eks. indkvartering af soldater på gennemmarch, ulvejagt, reparation af veje og transport i offentlighedens tjeneste.

Den sidste post, ægten, var ikke den mindst

byrdefulde, og netop den har gennem hele den behandlede periode været væsentlig i aflønningen af sognefogederne: De var frie for ægt. Det fremgår bl.a. af Danske Kancellis henvendelse til amtmændene i 1792, hvor man skulle have den nye sognefogedordning til at fungere og i den sammenhæng efterhånden måtte have løst de spørgsmål, som forordningen af 1^{1/11} 1791 ikke selv havde taget højde for.⁵⁷

Som flere andre byrder stod også ægtforpligtelsen i forhold til hver gårds hartkorn. Altså jo større gård des højere løn til sognefogeden. I almindelighed blev sognefogederne udvalgt blandt de forholdsvis store gårdmænd; i et enkelt tilfælde finder man dog en påfaldende lille gårdmand udpeget til sognefoged. Det var Christen Roesen i Bindeballe, Randbøl sogn, der fik sin udnævnelse i 1706.⁵⁸ Det kortfattede notat om hans beskikkelse nævner, at han bebor en halv gård. Til gengæld er den eneste arbejdsopgave, der nævnes i kopibogen, fordelingen af ægterne efter amtmandens eller amtsforvalterens rekvisitioner. At amtsforvalteren (og ikke regimentsskrivaren) nævnes ved siden af amtmanden, indicerer, at det kun har været sognets strøgods, Christen Roesen skulle tage sig af. Løn har for så vidt stået i forhold til ydelse.

Som det fremgik af Peder Andersens afskedsansøgning, kunne sognefogedhvervet være ret så krævende. Han følte, at han kom bagud med gårdens drift. Ægtfriheden og evt. anden hovfrihed har næppe kunnet give fuld kompensation for besværet. Det kunne have uheldige konsekvenser. Det blev erkendt ved en ryttersession i 1690, hvor regimentsskrivaren stillede forslag om, at sognefogederne skulle have en vis betaling, bl.a. fordi han så selv bedre kunne kræve, at de gjorde det, som forventedes af dem.⁵⁹

Sognefogedtjenesten blev på intet tidspunkt før nyordningen i 1791 en opgave, der kunne virke tiltrækkende af materielle grunde. I et enkelt tilfælde vides, at stillingen

56. 1^{1/2} 1752.

57. Se bilag 11.

58. Se bilag 4.

59. Se bilag 9.

blev besat efter ansøgning,⁶⁰ men det må antages, at amtmanden i almindelighed udpegede de mænd, han (i samråd med amtsforvalter eller regimentskriver) fandt bedst egnede; og som Peder Andersens tilfælde har vist, lod det sig ikke gøre at komme ud af bestillingen, blot fordi man selv ønskede det. Man kunne søge sin afsked, men ikke tage den.

Det har været de brede skuldre, der bar byrden. Hovedsagelig var det bønderne på de relativt store hartkorn, der fik hvervet. Dette har i sig selv kunnet omgive stillingen med en vis naturlig respekt, og denne er blevet understøttet af amtsmyndighederne. Det kan aflæses helt formelt i forskellige udnævnelseskrivelser, hvor de øvrige bønders lydighedspligt kan være understreget, eller hvor amtmanden på anden måde medvirker til stillingens ære.⁶¹

Men at det ikke blot har været en formel sag, og disse betroede bønder virkelig kunne have grund til at betragte sig som styrets medarbejdere i arbejdet på landets trivsel, fremgår f.eks. af en mere fortrolig skrivelse fra landkommissæren (den kommitterede ved ryttersessionerne) til amtmand von Linstow i 1737.⁶² Her betroede han amtmanden, at han gjorde og ville gøre, hvad der stod i hans magt, for at der ikke skulle komme »sjællandske tilstande« på ryttergodset i Jylland, hvor det endnu var lykkedes at bevare bønderne mod fuldstændig økonomisk udmarvning; han fattede knapt, hvordan rytterbønderne var i stand til at bære de store byrder, der var lagt på dem, men understregede, at det jo ikke var noget, han ville sige, når bønderne ved ryttersessionerne selv hørte på ham. Det var byrderne i forbindelse med vejarbejdet, der var på tale; og det fremgår af hans brev, at von Linstow havde beklaget sig over det vanskelige i at tilrettelægge og fordele dette arbejde. Et af landkommissærens

gode råd til amtmanden var, at han burde udvælge nogle af egnens pålidelige og fornuftige mænd til at tage del i tilrettelæggelsen. Han nævnte fem ved navn: Hans Simonsen i Lilballe, Jens Simonsen i Dons, Jens Andersen i Viuf, Morten Dahl i Andkær og Christen Joensen i Mejsling. De var alle sognefogeder.

Bilag 1.

Tysk udkast til instruks for sognefogeder under det Brockdorfske regiment. LAV B6C 137: Politi- og justitssager, uden år:

... de brochdorfssche Regimente.

- 1 Solle die Sognefogd gehalt. sein Ein Jede des Herr. Amptmands Handt undt ordre zu Respectiere undt pariren wenn sie ihm vorgewist wirt, auch nich die geringste Verseumnis selbige nach zu lebe spüre lasse So fern sie nicht da vor wolle angeseh sein, nach dem nichts weiter von sie pretenderet wirt, als was die biligkeit gemess(?)
- 2 Solle Sie auch ihre gemeine Kundt thun, das wenn sie uber das eine oder andre sich Zu beschwer undt Zu Klag habe sie sich Ebe so wo... bei dem Amptmand Als ander ... soll ein finde undt ihr Notturft vorbring wo sie dan so weit möglich nach beschaffenheit der Sache solle geholffen werde
- 3 ist dieses auch da bei Zu observiren das de baue mit unbillig Egt undt Fuhr nicht beschwert es geshehe durch hve es auch wolle, es sei den das de Regimentsshriber in ... Königl. Mai.t dienst sie da zu Commandiret, Also das kein Officier oder wer es auch möchte sein ist befugt undte was schein es konte vorge-

60. Se bilag 6.

61. 1/3 1737: Henrik Madsen i Højen har været en af dem, der fik brug for at spørge amtmanden, om han fortsat skulle regnes for sognefoged. Det indbragte ham en flot bekræftelse fra amtmand Linstow, der skrev under med både hånd og segl og hele sin lange titel: »Hans Kgl. Majestæts til Danmark og Norge bestalter, etatsråd og amtmand over Koldinghus amt«.

62. LAV. B6C 163: Indkomne breve. Adskilligt. Brev af 1/3 1737 fra landkommissæren i Randers til amtmanden.

bracht werde die bauer mit fhur zu beschwe, und So fern dieses hie nechst gesch möchte, Soll de bauer es frei stehe, sich bei mir ein Zu finde undt daüber Klag, da mit solche unordentlichkeit ... Kan werde –

- 4 wert de Sognefogd noch mahl hiebei angesagt, das sie ...ichlich in ihre dörffer kundt gebet, das die Session in Rippen¹⁾ d, 20, Juni soll vorgenohme werde undt das de amtmænd selber will gegen wertig sein.

Nota de andr post kan man auch mit einfuhr.

Kommentar:

- 1: Det vestjydske regiment havde det meste af godset i Anst herred, men hovedmassen af dets gods lå i Riberhus og Lundenæs-Bøvling amter. En amtmænd havde ifølge amtmændsinstruksen af 1690 pligt til at deltage i ryttersessionerne for de regimenter, der havde gods i amtet.

Bilag 2

Koncept til instruks for sognefogederne under det Brockdorfske regiment. LAV. GRyt 6.2: Det vestjydske rytterregiments gods. Forsk. arkivalier sagligt ordnede, uden år^{1) 2)}.

Instru... for Sognefogderne under Hr. Oberste Brockdorfs Regimente.

1:

Alle og en hver Sognefogd skal vere forpligtet ... tillige med deres Sognemænd at er kiende Amptmand. som den der af Hans Kongl. Maj.t er Sat her i Amptet på Kongens veigne Amptet at Derigere, dennem efter louv Ret og Dom at straffe og straffe lade, som sig der imod for seer og hans Neste for uretter fornermer eller beskadiger, og der imod den Nøedtregende og for urettede at for Svare, beskytte og handthefve.

2:

I skal og Respectere og parere Alle Amptmandens udgifne ordres og befahlinger som hand til Eder maatte udgifve enten Angaaende hans Kongl. Maj.ts Thieneste Eller til Amptets Nøtte og Gaufn, Ansende hand intet Andet skal eller vil befahle og beordre end hvad Ret og bielig er, hvo sig her imod forseer eller fordrister, gjør det Eder her med Vitterlig at Amptmand. den Myndighed er tillagt³⁾ eder fra Sognefogderiet at fra sette og en and. sig(?) at indsette, og desforud. efter Sagens beskafenhed at straffe som ved bør.

3:⁴⁾

Sognefogderne skal tilkiendegifve deres Meenige Sognemænd, at i fald de enten af en Eller Anden det vere sig officer Rytter eller bunde blifver ofverfald., fornermet og ellers skee for Kort, skal de saa frembt de Ellers iche mindelig, om det iche er imod hans Maj.ts Louv om selvg...te forliig imod hans Kongl. Maj.ts Interesse kan fo..... mig derved(?) deres(?) skriftl. Memorialier at gifve hvor da en hver mest muligt ska..... hiulpet til Rette.

4:

Ingen Sognefogd maae under staae sig at tilsige nogen bonde udi Egte med mindre min Egen eller Regimentskrifverens ordre der om først frem vises,⁵⁾ og skal det vere bunden tillat at begiere førend Hand Kiører ordrene at See sig der efter at Rette, Saa at ing. anden det vere sig hvem det vil af officerer Ryttere og saa fort Nog. bunde i Egte maae bruge som iche skeer til Hans Kongl. Maj.ts Thiene... Schulle nogen bunde med Ubillige Egter i Saa maade besverges, skal det Stande Dennem frit for sig der ofver hos mig at besvere, hvor da dennem Ret og skiel skal vederfahres.

5:

Alle de som Sidde frie for Egte skal Sognefogderne under Straf som ved bør mig til Kiende gifve og efter hvis ordre og tiladelse det er sket paa det ieg kan hvide

hvorledes her udi Amtet med sligt forholdes.⁶⁾

6:

Hvad Ellers udi et hvert Sognefogderie passerer af Thiufverie, Horrerie, Slags Maal Leier maal og Alt dislige som af Louv og Ret Samt Amtmandens Administration derofver at Holde og Straffe Dependerer, Schal Sognefogderne mig flittig til Kiende gifve, Saafrembt de iche vil til Svare, ifald hans Maj.t's Interesse ved deres forsømmelse ei blifver i agttagen.

8 (som er rettet fra 7 og 9):

og sidste skal Sognefogderne gjøre deres Samptl. Sognemend bekient at Sessionen d. 20 Juni udi Riibe holdes skal på det enhver i Tiide sig der hafver at indfinde som skulle eller kunde hafve noget at Søge.

7 (rettet fra 9):⁷⁾

..... skal og her med vere Sagt, at naar nogend bliver beordret at tilsige en og anden Eller andet efter mine ordres at forrette maatte findes Ulyedige Uhørige eller i anden Sette sig der imod skal Sognefogderne mig det betieds angifve, paa det de der for tilbørlig kan blifve anseet og straffede.

Kommentarer:

- 1: Skønt nu arkiveret i ryttergodsarkivet hører dette dokument nøje sammen med det tyske udkast for Brockdorf-instruksen og det tilsvarende tysk-danske par for Uttervig-instruksen. De to tyske udkast er skrevet på samme stykke papir, og håndskriften er i alle fire dokumenter tilsyneladende den samme. Det drejer sig altså om en instruks for sognefogeder i den del af Koldinghus amt, der var tillagt det vestjydske regiment.
- 2: Papiret er hullet; dette er gået ud over punkterne 3 og 7.
- 3: Formuleringen indicerer måske, at der udtrykkeligt er givet amtmanden en sådan beføjelse. Der er imidlertid endnu ikke fundet belæg herfor.

- 4: Dette punkt repræsenterer en bearbejdning og indskrænkning i forhold til den tilsvarende § 2 i det tyske udkast: Mens amtmanden i det tyske udkast primært optræder som bondens værn og i den sammenhæng opfordrer dem til at benytte deres klageret, så er der her tilføjet, at klager skal være skriftlige, og at mindelige forlig først skal være forsøgt. Den manglende tekst synes at kunne rekonstrueres i retning af, at sådanne mindelige ordninger kun må finde sted, når det ikke drejer sig om lovbrud, der udløser bøde til kongen (kongens interesse). Sådanne forlig kunne iflg. Danske Lov 1-24-8 ikke fritage for bødestraf.
- 5: Den beskyttelse af bønderne, der lå i, at kun amtmanden eller regimentsskriveren kunne rekvirere kørsel, var gennem hele perioden vanskelig at opretholde. I 1690 havde generalkrigskommissariatet selv indstillet, at rekvisitioner direkte fra officererne måtte efterkommes, hvis det ville tage for lang tid at fremskaffe den ordinære rekvisition (GRyt 5.4, brev af % 1690). Siden skaffede f.eks. rytterdistrikternes kirkeinspektør sig en lignende ret. Hyppigt har også officerer og ryttere tiltunget sig samme ret ved magtanvendelse, men dette ville almindeligvis medføre en erstatning til de bønder, det var gået ud over.
- 6: At amtmanden har brug for, at hans sognefogeder orienterer ham om, hvem der er fri for ægt og hvorfor, indicerer, at denne instruks er blevet til ved hans tiltræden eller kort efter. Hermed stemmer også den proces, der synes at være sket mellem det tyske udkast og det danske koncept: fra en næsten enerådende »idealistisk« fremhævelse af amtmanden som bondens værn til en noget mere »fornuftig« og detaljeret moderation i retning af, at bønderne selvfølgelig ikke skal komme rendende med deres klager i tide og utide, men bruge skriftlig form og kun hvis de ikke kan løse problemerne selv.
- 7: Dette punkt kan rekonstrueres i retning af, at amtmanden er rede til at håndhæve den myndighed, som sognefogederne skal udvise over for bønderne.

Bilag 3:

Koncept til instruks for sognefogederne under under oberst Utttervigs regimete. LSV. B6C 137, uden år^{1) 2)}.

Instruxion,

hvorefter Sognefogderne ... under Oberst Utttervigs regimete sig hafver hernest at Rette og forholde.

1:

Skal de vere tilhold. at gifve Amptmand. først og der nest efter Amptmands viedere ordre Regimentskrifver. som Ridefoged bekient, naar noget Slags maal, tiufverie, leiermaal og alt dislige forefalder, paa det de for urettede kan vederfahres hvad Rett er og den skyldige der imod Straffet, Saa og fordi hans Maj.ts Interesse ej noget der under skal afgaae mens tilbørlig blifve observeret.

2:

Naar nogen tiufve enten med Koester elle disfor ud. blifver grebe. og loulig kan bevises, at hand er en Tiuf, Schal Sognefogden i hvis Sog. sligt passerer vere omhyggel. at hand blifver grebe. og her til Koldinghus udført paa det slige Insolentier tilbørlig kan vorde straffet befindes og at de eller andre i deres sogner dislige Tiufve lade passere skal de efter Louven blifve anset om det maatte opdages.

3:

Alle Sognefogder skal gjøre deres Meenige Sognemend bekient, at ifald de enten af Een Eller and. det vere sig hvem det vere vil blifver for Urettet fornermet ofverfalden Eller i anden maade sker for Kort skal de med deres skriftlig Memorialier til Amptmanden indkomme, som deres Andragende efter louv og Ret samt for ordning og saa vit muligt og billigt er vil forsvare og Maintenere.

4:

Ingen Sognefoged maae understaae sig at tilsige nogen bunde udi Egt Eller Arbejde

med mindre Amptmandens Egen Eller Regimentskrifvers som riidefogd ofver districtethans ordre forevises, og skal det stande en hver bonde Frit fore, at fordre ordren at See på det de sig der efter kan rette, dog skal Her hos forstaas At Hvad Hans Kongl. Maj.t vilt er angaaende, maae der udi ingen forhindring skee, af hvilche jagt Bethienter det og maatte begieres. Hvem Ellers herimod med ubillige Egter blifver besveret, staar det denn. frit for sig for mig at klage hvor da og en hver fra ald dislige ubilligheder skal forhielpes.

5:

Hvor imod Sognefogderne og hermed blifver advahret og tilhold. ej allene self mens end og Samptl. Sognemendene sligt at tilkiende gifve, at de Hørsommelig parerer og respecterer iche alleneste Amptmandens mens end og Regimentskrifverens ordre det vere sig Egt, Arbeide, eller andre occassioner som ej stande imod Hans Kongl. Maj.ts louv og forordninger, og Hvilche sig her imoed for Seer, skal iche alleneste paa deres Fæstes forbrydelse tilthales mens end og i andre maader efter Sagens beskaffenhed Straffes som ved bør.

6:

Hvor efter Sognefogderne sig hafver at Rette, og udi det øfrige Hermed gjøre bekient, at de Amptmand. udi alle tilfelde som maatte forefalde hafver at Søge som den Hans(?) Kongl. Majt.s udi Ampttet hafver Sat, iche alleneste hans Maj.ts Thieneste men end og bondens Conservation at observere – og for ald and. Ulovlige Procedurer det meste muligt er at beskytte og forsvare.

NB: angaaende de quantum til amtskr. at lefvere(?).

Kommentar:

1: Dette koncept har ligesom det tilsvarende for Brockdorffregimentets sognefogeder et tysk udkast, der synes at være blevet til før den danske bearbejdelse. Men i dette til-

fælde er bearbejdelsen ikke så omfattende. Den vedrører især § 4, hvor det tyske udkast endnu ikke har taget det forbehold, at også jagtbetjente kan rekvirere ægt.

- 2: Til forskel fra Brockdorf-instruksen er der i Utterviginstruksen fundet anledning til at behandle tyveri særskilt. Forklaringen findes mest naturligt i sammenhæng med de særlige rettigheder, der er nævnt for jagtbetjentene: Kongens vildtbane har udgjort en fristelse, som ganske mange bønder ikke kunne modstå.

Bilag 4:

Udnævnelse af Christen Roesen i Bindeballe. LAV B6C 7, ¹²/₁₂ 1707.

Ao. 1707 den 12 Xbr er Christen Roesen der beboer en halvgrd udi Bindeballe anordnet at vere Sognefoged udi Randbøll Sogn, indtil vidre, efter sædvahnlig Maade, samme stilet, og hand at nyde dermed dend frihed som andre Sognefogder Nyder, og haft hafuer, og at lade Egterne gaa Rigtig om udi Sognet uden nogen Profit der Ved at søge, efter de Sedler som hannem fra Amtmanden eller Amptsforvalteren blifuer tilstillet.

Kommentar:

Her er det en af de mindre gårdmænd, der udpeges; han bebor kun en halv gård. Hans løn vil være tilsvarende lille: frihed for de byrder, der ellers ville påhvile en halv gård. Opgaverne synes også kun at omfatte ægtfordelingen. Det er ikke regimentskriveren, men amtsforvalteren, der nævnes som den, der kan sende ham rekvisitioner: det drejer sig om strøgods.

Hvad angår opgavernes mængde, kan man dog egentlig ikke drage nogen sikker slutning fra teksten. Denne er generelt så kortfattet, at forklaringen måske burde søges i skriverens hastværk.

Bilag 5:

Hævdelse af Anders Asboes tidligere udnævnelse. LAV. B6C 12: Kopibog ²⁷/₁₁ 1722.

Paa Sognefogden Anders Asboe hans Memorial skrefven således: Som mig om Denne forandring indtet er bekiendt det ej heller tilkommer andre sognefogder her i amtet at anordne ej heller at afsætte uden min forreviidende og Consense saa forretter derforre endnu bem.te Anders Asboe Sognefogdens Embede der i sognet lige som forhen indtil vidre om ieg nødig skulle finde nogen forordning(!) derudinden at gjøre dog at hand saadant forsvarligen forrestaaer og betiener og indtil(!) u-sømmeligt Derved begaaer mens i alle maader Retter sig efter de hannem derom til kommende ordre og Dend hannem meddeelte instrux. og indtet derimod forre tager hvorved hand da og nyder frihed hand forhen derved hafft haver Coldinghuus d. 27. November Ao. 1722. Woyda.

Bilag 6:

Udnævnelse og instruks for sognefoged Christen Joensen, Mejsling. LAV. B6C 13: Kopibog over udgæede breve, ³⁰/_% 1724.

Instruction for Sognefogden Christen Joensen.

Som Sognefogden Mickel Hansen i Jerlef ved Døden er afgangen og Sognefogderiet derover med een anden vil forsiunes saa bliver derforre efter ansøgning¹⁾ i hans sted herved til sognefoged i bem.te Jerlef Sogn anordnet Christen Joensen i Meisling, der sig herefter saadant forretager og forretter efter de ordres som hannem bliver tilstillet fra mig eller Regimenttskriveren til hans Maj.ts tieniste uopholdelig og uden Nogen Derudinden tagende forsømelse egterne lader hand og Rigtig udi Sognefogderiet omgang fra dend eene til dend anden uden noget sig til fordeel eller anden tilskade derved at søge, paa det at dend eene med den anden kand bære byrden. Bøderne i

bem.te hans Sognefogderie, tilholder hand og, i Rette tiide Derris Skatter og udgifter at afclarere Og imod qvitteringer betahle, Saavel som og at efterkomme aldt hvis de til Hans Maj.ts tieniste Kand blifve befallet, Saavel som og at de tilbørligen Self Deris Jorder Dyrcker og indauler og stederne forbedrer og vedligeholder, og Naar hand skulle fornemme at nogen bonde saadant icke skulle efterkomme mens af ødselhed, Druchenskab eller i andre slige tilfelde, lader sin gaard forfalde angifver hand saadant strax for mig og Regimentskrifveren, at Saadan Een forsømmelig og Nachlæssig Bonde kunde derfor blifve anseet og blive Endret iligemaade gifver hand og til kiende naar nogen i hans Sognefogderie sig forseer og begaaer Lejermaal Slagsmaal, arbejder om Søndagene, eller andre hellige Dage, at hans Maj.ts derved falden bøder Kand blifve inddreffvune og de Skyldige straffede med meere en Sognefoged bør i agt tage, hvorimod bem.te Christen Joensen Så lenge hand dette u paa Klage lig og som sig bør forestaaer og forretter, og nyder hvis hans formænd før hannem derfor nødt og haft haver og andre Sognefogder nyder, og paa det at Regimenttskrifveren og herom vedbørlig efterretning Kand hafve saa anmelder og forevises hannem dette, at hand de herefter udstedende ordres derefter kunde indrette. Coldinghuus, d. 30. Juni 1724. Woyda.

Kommentar:

- 1: Det fremgår egentlig ikke, hvem der har ansøgt: sognet, om at få en ny sognefoged, eller Christen Joensen, der gerne vil have stillingen. Begge dele vil formentlig virke usædvanligt. De økonomiske fordele i forbindelse med sognefogedhvervet stod ikke i forhold til arbejdsbyrden, og det ser ud til, at det generelt har været amtmanden, der har pålagt en egnet mand hvervet (jvf. Peder Andersens afskedsansøgning i bilag 8). Men den ære, der har været knyttet til stillingen, kan uden tvivl have været et incitament. (På et langt senere tidspunkt, i

1781, havde man i Højen sogn et tilfælde, hvor en selvejerbonde først havde undslået sig, men siden udtrykkeligt bad om at få stillingen, da det var gået op for hans kone, at den nye sognefoged, der kun var fæstebonde, skulle have forrang fremfor dem i kirken!).

At et sogn ville være nødt til at søge om at få en ny sognefoged, er næppe tænkeligt, idet stillingen var nødvendig for administrationen. Der kendes dog et enkelt tilfælde, hvor et sogn formelt har søgt herom. Det var i 1716, hvor samtlige sognemænd i Vamdrup sogn, efter at den gamle Markus Nissen var både død og begravet, henvendte sig til amtmanden om en ny sognefoged. Men det fremgår nu af brevet indhold, at deres hovedanliggende har været, at de langt om længe kunne få en foged, der ville lade det gå ordentligt til med ægterne. (LAV. B6C 138: Indkomne breve. Politi- og justitssager, ²²/₇ 1716).

Bilag 7:

Afskedigelse af Lave Hansen og udnævnelse af Jørgen Bang, Stovstrup i Ullerup sogn. LAV B6C 16, 3/7 1736¹⁾.

Som Lave Hansen ikke herefter for alderdoms og de med alderdommen følgende skrøbeligheder så forsvarligen kan forrette tjenesten, som ske bør og han forhen gjort haver, så vorder herved i hans sted Jørgen Bang af Stovstrup til sognefoged over Ullerup beskikket, udi hvilken tjeneste han sig således har at opføre, som Hans Majestæts lov og forordninger byder²⁾, og i særdeleshed har han derhen at se, at omgangsægterne rigtigheden og uden ringeste skin af interesse vorder forrettede, og at hvad ordrer som af hans foresatte øvrighed skikkes ham, ufortøvet vorder efterlevet. Så haver han og med al flid at beoagte, at hovningen ved korn- og høhøsten lige billigen og tåleligen for alle vorder forrettet, hvilket ligeledes bør iagttages ved koblernes grøftning. Endelig har han, når nogen uorden, klammeri eller anden usømmelig

gerning i sognet forøves, det straks til mig at indberette, på det de mishandlende vedbørligen kan blive afstraffede og mange skadelige processer, som amtets beboere særdeles inclinerer til, derved kan blive hæmmede. Og som bemeldte sognefoged Jørgen Bang desforuden³⁾ ej alene skal holde over byernes vide og vedtægt og sørge for deres fremtarv, men også er betroet inspektionen over de allernådigst bevilgede vejes reparation ved Fredericia kobler, og han altså ikke uden en budfogeds⁴⁾ hjælp forsvarligen kan forvalte sin funktion, så bliver forrige sognefoged Lave Hansen dertil beskikket, hvorudi han skal have samme ære og værdighed, som han havde, da han virkelig var sognefoged. Hvilket således med egen hånd og segl stadfæster, Coldinghus, d. 6. juni 1736. Linstow.

Kommentar:

- 1: Udnævnelserne er her gengivet i let moderiseret tilsnit.
- 2: Amtmand Linstow har nogle gange i udnævnelser henvist til »lov og forordninger«. Danske Lov nævner ikke sognefogederne, og de er kun meget sporadisk nævnt i de forordninger, der var udkommet på den tid.
- 3: De opgaver, der nævnes efter »desforuden«, må antages at være sådanne, som ikke uden videre faldt ind under sognefogedhvervet. Det er dog ikke helt sikkert, at det også gælder opsynet med landsbyernes vedtægter. En sådan opgave ville blive aktuell, hvis bønderne og deres oldermænd ikke selv levede op til ansvaret. I sådanne tilfælde kunne der ske indgreb ved sognefogederne.
- 4: Budfogederne var sognefogedernes assistenter. Adskillige sognefogeder har betjent sig af sådanne, uden at det har givet anledning til nogen udnævnelse dertil fra amtmanden, se bilag 11.

Bilag 8:

Afskedsansøgning fra Peder Andersen, Heiselballe. LAV. B6C 137: Indkomne breve, politi- og justitssager, 17/1 1700.

Høyædle og Velbaarne Gunstige Hr. Amtmand.

Jeg underskrefne Peder Andersen udi Heiselballe understaar mig for Gunstige Hr. Amtmand at andrage huorledis Jeg er af øffrigheden er udvalt til at være Sognefoget udi Heiselballe Boerlou og Aagaard i Starup Sogn, Huilchen Jeg ogsaa udi nogle Aars Tider, har forestaaen, mens Som Jeg nogle gange haver giort ansøgning hos Øffrigheden at ieg det maatte Vorde Entlediget, og icke endnu er skeed, da beder Jeg endnu paa det ydmyggeligst at Gunstige Hr. Amtmand vilde have mig der for forskaanet, Saa som Jeg befinder undertiden min Egen Gierning derover bliver forsømmet hvor udover Jeg Snart maatte komme til agters baade udi Een og Anden Maader. Tilmed da findis der her i Sognet, som ere baade Eldre og Klogere end ieg Som kand paa tage Sig Samme Fogderi. Herpaa er ieg Velb. Herri Milde Svar forventendis Og Vil Saa Have hannem udi den Guddommelige protection troligen befalit Og Jeg forblifuer Gunstige Herri ydmygst som skyldigst Tiener Peder Andersen.

Datum Heiselballe, d. 17. Januar Anno 1700.

Kommentar:

Sognet er Øster Starup Sogn. Peder Andersen synes at have underskrevet selv, og det øvrige brev er i samme håndskrift.

Bilag 9:

Regimentskriverens forslag om løn til sognefogederne. LAV. GRyt 5.1: Sessionsprotokol, fol. 51 (1690).

Jeg haver her Sognefogderne de stymper strippet(?) daglig i een oc anden maade oc for deris u-mage intet nyder hvorover de bliver nachlessig oc mange sager bliver fordult, ja mange Mænd døer oc Jeg iche faar det at viide førend langt efter tiider, Jeg kand med ingen føje straffe dem efterdi de intet nyder for deris tieniste oc derover gaar Kongen mangen dahler bort som jeg icke kand faa at viide, om de Højædle herrer icke holt det for got mand lod dennem nyde noget for deris tieniste, Da havde mand disto større ret over dennem om de noget forsveget oc særdeles efterdi de meget ere plaget med Jagt oc ellers udi andre maader.

(Resolution:) Vii holder det iche u-biligt at de nyder noget for deris tieneste, oc på det intet for des aarsag Kong. skal afgaae, så bevilges Sognefogderne Portionskornet af enhver sin Portion aarlig Halfredie skeppe byg oc 3 skpr. Haure oc det efterdags, derimod skal de forpligt vere, Saa nar nogen Bonde ved døden afgaar eller andre Sager for falder det stra at angive, saa frembt de iche vil straffes.

Kommentar:

Rytterforordningen af 1695 afskaffede portionskornet.

Bilag 10:

Kgl. resolution om beskikkelse af sognefogeder. LAV. GRyt 9.14: Breve fra rentekammeret, $\frac{2}{1}$ 1740.

Kongel. Maj.ts Regiment-Skriver!

Om den imellem Amtmanden hr. Greve Øertz og Hannem værende tvistighed angaaende Sognefogdernes antagelse i det Coldingske District, hvorover Hans Erklæring under 18d Novembr. 1739 her til Cammeret er indkommen, haver Hans Kongel. Maj.t den 24d Dec. nestefter allernaadigst behaget at Resolvere saaledes:

Vi ville allernaadigst at det med at antage Sognefogder udi Coldinghuus Amt skal forholdes, ligesom det skeer udi de andre Rytter Districter, saa at Regiment-Skriveren Dennem antager oc be-

skikker, uden derpaa at søge Confirmation af Amtmanden, Alleene, naar saadan forandring forefalder, bør det dog Amtmanden tilkiendegives.

Thi bliver Højstbemelte Hans Kongel. Maj.ts Allernaadigste Resolution hannem herved til allerunderdanigst efterretning forstendiget.

Forblivende Hans Velvilligste (9 under-skrifter)

Rentekammeret, den 2d January Ao 1740
til regiment-Skriver Nicolaj Hansen.

Kommentar:

Denne resolution blev ved med at gælde i Koldinghus amt lige indtil 1782, hvor amtmand Hans de Hoffman generobrede udnævnelseskompetancen. Efter salget af krongodset omkring 1765, hvorefter regimentsskriverne måtte blive overflødige, var kompetancen overgået til amtsforvalterne.

Bilag 11:

Cirkulæreskrivelse af $\frac{25}{2}$ 1792 fra Danske Kancelli til amtmændene. LAV. B6C 88.

Da Forordningen af 5. April 1690 har befalet, at Beboere af smaat Hartkorn skulle sammenlægges saaledes, at 8 Tdr. Hartkorn samlet udrede en Vogn eller Forspands Heste til frie Reiser, saa skal dette have givet Anledning til, at Sognefogderne, der stedse have været frie for Konge Reiser, skal, naar deres Gaarde ikke have havt det fulde Antal af 8 Tønder Hartkorn, paa en Deel Steder have taget en Mand af Sognet til sig, hvis Skyldfang, sammenlagt med deres kunde udgiøre berørte 8 Tdr. Hartkorn, hvorefter denne Mand i alle tilfælde har gået Sognefogden tilhånde i de denne paalagte Forretninger.

Kommentar:

Nogle af sognefogederne i Koldinghus amt havde gårde, der oversteg 8 tdr. hartkorn. Der er intet tegn på, at de af den grund skulle have reduktion i deres friheder. Budfogeder omtales meget lidt i amtmandens breve.